

Polonia. Atlas map z XVI–XVIII wieku, Warszawa 2005, ss. XXIV + 54 x 3.

Dzieło to ukazało się w sześćdziesiątą rocznicę powstania w Polsce państwowej służby geodezyjnej i kartograficznej, Trudno sobie wyobrazić lepszy sposób uczczenia tej ważnej rocznicy. Podstawę publikacji stanowią 54 mapy, znajdujące się w prywatnej kolekcji Ewy Woźniak, reprezentującej Oficynę Wydawniczą „Sztynch”. Mapy te uzyskały – poza znakomitą, wielokolorową reprodukcją – świetną oprawę merytoryczną, na którą składają się: wstęp od wydawcy, wprowadzenie w postaci zarysu historii kartografii Polski w okresie, z którego pochodzą reprodukowane mapy, naukowe opracowanie wyjaśniające najpierw zakres i układ Atlasu, a następnie historię powstania, charakter i znaczenie każdej z 54 map oraz ułatwiające korzystanie z treści Atlasu elementy, takie jak: bibliografia i indeks osobowy.

Napisany przez Głównego Geodetę Kraju Jerzego Albina krótki tekst „Od Wydawcy” wykracza daleko poza sprawy formalne. Objaśnia bowiem nie tylko zakres chronologiczny i terytorialny *Atlasu* oraz charakter reprodukowanych w nim map, opublikowanych w większości wypadków za granicą, ale też na podstawie pierwowzorów powstałych w Polsce określa rolę, jaką może on spełniać w dzisiejszym społeczeństwie polskim dzięki ukazaniu zmian terytorialnych i administracyjnych, jakim podlegały ziemie polskie w ciągu wieków, z których pochodzą mapy *Atlasu*, a wreszcie ukazuje rozwój polskiej i europejskiej techniki kartograficznej. Na uwagę zasługują wrażenia estetyczne, jakich dostarczają czytelnikowi pięknie wykonane dawne mapy.

Kolejnym elementem merytorycznej oprawy zbioru map jest stanowiący wprowadzenie do tematyki wstęp zatytułowany „Dorobek kartografii polskiej XVI–XVIII wieku i jego znaczenie dla kartografii Europy”. Wstęp ten napisał znakomity historyk kartografii polskiej, godny następcy Bolesława Olszewicza i Karola Buczka, profesor Stanisław Alexandrowicz, autor licznych prac z tego zakresu. Bez obciążania czytelnika koniecznością wchodzenia w zawilosci naukowych dociekań prof. Alexandrowicz przedstawił w przystępny, a równocześnie sugestywny sposób ciągłość rozwoju kartografii ziem polskich od średniowiecznych „map świata” poprzez renesansowe uzupełnianie map Ptolemeusza aż do pierwszych prób lokalnych, związanych z działaniami wojennymi, a następnie do powstania w XVI wieku podstawowych prac kartograficznych Bernarda Wapowskiego i jego następców. Mapy te, wykorzystywane potem przez zachodnioeuropejskie firmy wydawnicze, prowadziły do powstania kolejnych dzieł kartograficznych reprodukowanych w omawianym tu Atlasie. Wiele uwagi zwrócił prof. Alexandrowicz na kartografię Wielkiego Księstwa Litewskiego, stanowiącego znaczną część Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹,

¹ S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Wydanie II poprawione i uzupełnione, Poznań 1989 (z reprodukcjami 38 map).

m.in. na mapę Radziwiłłowską z 1613 roku i na działalność dwóch wybitnych kartografów czynnych w Polsce w XVII wieku: Francuza Wilhelma Beauplana, autora wielkiej mapy Ukrainy i Polaka Józefa Naronowicza Narońskiego, który nie tylko przeprowadził pomiary i narysował mapy znacznych obszarów Prus Książęcych², ale był również autorem obszernego podręcznika geodezji i kartografii³.

Z polskiego dorobku kartograficznego XVIII wieku prof. Alexandrowicz zwraca uwagę przede wszystkim na powstały dzięki pracom Aleksandra Jabłonowskiego atlas zredagowany przez Jana Antoniego Rizzi-Zanoniego oraz na prace Karola Pertheesa, kartografa ostatniego króla polskiego, Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Poza przedstawieniem najważniejszych dzieł dawnej kartografii ziem polskich w historycznych granicach, prof. Alexandrowicz zwrócił uwagę na pewne elementy o znaczeniu ogólnym, takie jak sprawy estetyki powstających w dawnych wiekach, a obecnie reprodukowanych map, o czym pisał również cytowany już Główny Geodeta Kraju, a także o najnowszych badaniach dotyczących dokładności dawnych map i ilustrując to zagadnienie poglądowym rysunkiem. W rezultacie dość krótki, liczący siedem – co prawda wielkiego formatu – stron tekst profesora Alexandrowicza stanowi dla zainteresowanego tematem czytelnika dobre wprowadzenie do przestudiowania zbioru map, stanowiącego zasadniczą treść *Atlasu*.

Szczegółowe dane dotyczące naukowej i technicznej oprawy zbioru map uzyska czytelnik w zwięzłym, dwustronicowym tekście zatytułowanym „Zakres i układ atlasu oraz struktura opisów map”, napisanym przez doskonale pod względem fachowym przygotowaną, niezwykle staranną i pomysłową komentatorkę wszystkich 54 reprodukowanych w *Atlasie* map, Lucynę Szaniawską⁴. Traktując dawną mapę przede wszystkim jako dokument epoki, Szaniawska zwraca w „Zarysie...” uwagę z jednej strony na wielkie zniszczenia wcześniejszych kolekcji dawnych map Polski, a z drugiej strony na istniejące w obecnym pokoleniu

---

² J. Szeliga, *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1997.

³ J. Naronowicz-Naroński, *Kartografia. O delineacjach miejsc różnych i czynieniu map geographice*, Rękopis z 1659 roku do druku przygotował oraz wstępem i komentarzem opatrzył Tadeusz Marian Nowak. Białystok 2002.

⁴ Lucyna Szaniawska, pracująca w Zakładzie Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie jest autorką pięciu książek wydanych w publikowanej przez Bibliotekę Narodową serii *Studia i Materiały z Historii Kartografii*. Są to prace : *Mapa jako dokument wiedzy o Afryce w dobie Odrodzenia* (1981), *Analiza wybranych małoskalowych map ziem polskich XVI–XVIII wieku* (1987), *Sarmacja na mapach Ptolemeusza w edycjach jego „Geografii”* (1993), *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815–1915 w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog* (1997), *Mapy ziem polskich wydane przez Karola Fleminga* (1998).

wielkie zainteresowaniu w ich zbieraniu. Następnie mówi o sposobie klasyfikacji i kolejności prezentowania map w *Atlasie*, a także zwraca uwagę na znajdujące się na nich elementy mówiące niejednokrotnie o sposobie powstania danej mapy, o przyrządach pomiarowych i przyborach kreślarskich stosowanych przy jej sporządzaniu⁵, o znajdujących się na niej podziałkach liniowych oraz o wrysowanych na samej mapie lub na jej marginesach najróżniejszych elementach obrazujących kulturę materialną żyjących wówczas ludzi. Na koniec komentarka wspomina o niektórych niemożliwych do przezwyciężania trudnościach, na jakie natrafiła, przygotowując komentarze do poszczególnych map.

Przechodząc do głównej treści omawianego *Atlasu*, trzeba stwierdzić, że układ zawartych w nim 54 map jest dla tego rodzaju wydawnictw typowy, polegający na tym, że najpierw pokazane są planigloby, następnie ta część świata, o którą chodzi, czyli Europa, następnie 25 map całej Rzeczypospolitej i mapy poszczególnych jej części: Polski centralnej (6 map), Wielkiego Księstwa Litewskiego (3 mapy), Prus Królewskich i Książęcych (4 mapy), Wielkopolski (2 mapy), Śląska (5 map), Ukrainy (3 mapy) i „polskiego morza” – Bałtyku (2 mapy). Układ ten zapowiada pomysłowo rozwiązany „Wykaz map” mający postać sześciospaltowej rozkładówki ukazującej silnie zmniejszone fotografie wszystkich 54 map, zaopatrzone w kolejny numer oraz tytuł autora i datę wydania każdej z nich. Daje to czytelnikowi możliwość szybkiego odnalezienia interesującej go mapy.

Prezentacja każdej mapy obejmuje jej nieco zmniejszoną (zwykle z ok. 50 cm do ok. 30 cm wysokości) reprodukcję wydrukowaną na rozkładanej, podwójnej karcie oraz towarzyszącą jej stronę, podzieloną na dwie szpalty. Na jednej z nich znajdują się: tytuł mapy, nazwisko jej autora, data, skala i format oryginału, technika wykonania oraz zwięzły, ale interesujący komentarz dotyczący treści mapy. Na drugiej szpalcie tej strony znajduje się pomysłowo zaprojektowany element w postaci powiększonych fragmentów tejrzej mapy.

Doskonały, kolorowy druk map na bardzo dobrym papierze powoduje, że każda karta jest w pełni czytelna, choć w niektórych sytuacjach trzeba posłużyć się trzykrotnie powiększającą lupą, a wyobrażone na stronie informacyjnej, powiększone fragmenty bardzo dobrze odzwierciedlają charakterystyczne cechy każdej z 54 map.

Szczególną wartość mają komentarze do każdej mapy, napisane przez Lucynę Szaniawską, posiadającą ogromną wiedzę na temat dawnej kartografii oraz dar bardzo jasnego i systematycznie uporządkowanego jej prezentowania w od-

---

⁵ Por. T. M. Nowak, *Przyrządy pomiarowe i przybory kreślarskie przeznaczone do użytku artylerii i inżynierii wojskowej w świetle podręczników XVII wieku*, [w:] *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu*, Łódź 1992, s. 129, s. 129–136.

niesieniu do każdej z objaśnianych map, przy czym opisowi towarzyszy zawsze bibliografia złożona zwykle z kilku pozycji wydanych z końcem XX lub na początku XXI wieku. Komentarze zawierają szczegółowe informacje dotyczące autorstwa i okoliczności powstania danej mapy, oficyny, która ją opublikowała oraz dalszych wydań i filiacji mapy. Komentatorka idzie przy tym znacznie dalej, znajduje tu bowiem sposobność do ukazania wielkiej ilości interesujących danych wiążących się z historią kartografii, stosowanymi w niej metodami przedstawiania terenu oraz napisami dotyczącymi różnych elementów topograficznych i historycznych. Powstaje przez to obraz ukazujący wielostronnie problematykę kartografii europejskiej XVI–XVIII wieku. Dokładne dane bibliograficzne, dotyczące prac naukowych, wykorzystanych we wstępie prof. Alexandrowicza i w komentarzach Lucyny Szaniawskiej, znajdują się na stronach XXII–XXIII i obejmują 81 pozycji.

Tak ukształtowany *Atlas* ma niewątpliwie wielką wartość i dla nauki i dla edukacji, udostępnia bowiem zarówno dla badań naukowych, jak dla pogłębionego zapoznania się duży, doskonale wydany, w pełni czytelny i dokładnie objaśniony materiał kartograficzny, dostępny dotąd tylko w specjalistycznych zbiorach niektórych bibliotek.

Szczególne, unikalne cechy tego *Atlasu* zauważyć można przede wszystkim porównując go z dotychczasowymi osiągnięciami w tym zakresie w Polsce i poza jej granicami. U nas pierwszym zestawieniem map Polski – Edwarda Rastawieckiego⁶ i Bolesława Olszewicza⁷ – nie towarzyszyły reprodukcje. Dopiero później pojawiły się one w postaci druków czarno-białych, publikowanych albo jako załącznik do dzieł o historii kartografii dawnej Rzeczypospolitej, przede wszystkim do prac Karola Buczka⁸ i Stanisława Alexandrowicza⁹, albo jako opracowanie prezentujące jedną z kolekcji kartograficznych prywatnych, jak zbiory Czapskich¹⁰ lub publicznych, jak, w kraju zbiór map Biblioteki Narodowej.

---

⁶ E. Rastawiecki, *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846.

⁷ B. Olszewicz, *Kartografia polska XV i XVI wieku*, Lwów – Warszawa 1930; tenże, *Kartografia polska XVII wieku*; tamże 1931; tenże, *Kartografia polska XVIII wieku*, tamże 1931; tenże, *Kartografia polska XIX wieku*. T. I–III, Warszawa 1998–1999.

⁸ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963 (w załączeniu 48 czarno-białych reprodukcji map); tenże, *The history of Polish Cartography from the 15th to the 18th century*, Wrocław – Kraków 1966 (tu 61 reprodukcji map) i drugie wydane wersji angielskojęzycznej, Amsterdam 1982.

⁹ Patrz przypis 1.

¹⁰ Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego, T. I, Mapy XV–XVI wieku, opracował Wojciech Kret, Wrocław 198, T. II, Mapy XVII wieku, opracowały: Teresa Paćko, Danuta Stchnal-Talanda i Ewa Gołąb-Jankowska, Wrocław 1992 – reprodukcje map czarno-białe, nieznacznie pomniejszone, czytelne.

wej w Warszawie¹¹, a za granicą, zbiór raperswilski¹². W tej ostatniej publikacji znajduje się spora grupa 171 kolorowych, silnie zmniejszonych, zupełnie nieczytelnych zdjęć dawnych map Polski. Bardzo bogaty zbiór takich map stanowi własność przebywającego w Niemczech Tomasza Niewodniczańskiego. Katalog tego zbioru¹³ zawiera liczne, kolorowe reprodukcje map, jednak tak zmniejszone, że w większości nawet pod lupą stają się nieczytelne. Nieco lepiej należy ocenić znajdujące się w tym zbiorze, a opublikowane przez Mariusza Dworsatschka, mapy Śląska¹⁴. Znacznie bardziej czytelne są, dobrze przy tym objaśnione, kolorowe mapy Śląska opublikowane przez Romana Wytyczaka¹⁵.

W rezultacie recenzowany *Atlas* zajmuje wśród porównywalnych polskich publikacji bardzo poważne, a pod niektórymi względami pierwsze miejsce. Dzięki trafnej koncepcji doboru map i ich ułożenia, od ogólnych do szczegółowych, dzięki pomysłowej ich prezentacji w postaci nieco tylko zmniejszonej i barwnej reprodukcji z dodaniem powiększonych fragmentów oraz dzięki przemyślanej oprawie tekstowej, otrzymujemy dzieło nieprzeciętne. Na uwagę zasługuje też wprowadzenie Jerzego Albina, wstęp Stanisława Alexandrowicza umieszczający *Atlas* na tle historii kartografii polskiej i wręcz znakomite objaśnienia Lucyny Szaniawskiej, odnoszące się do każdej z reprodukowanych map. Szczególną, na naszym gruncie niemalże unikalną, zaletą *Atlasu* jest jego doskonała czytelność, porównywalna tylko raczej z niektórymi analogicznymi publikacjami zagranicznymi.

Dostępność tych ostatnich jest u nas stosunkowo mała. Pomijam tu dawne, jednobarwne wydawnictwa dotyczące kartografii świata lub poszczególnych krajów, myślę natomiast o mapach wielobarwnych, które ukazały się w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku. Wśród nich zwracają uwagę *Mapy Českých zemi do poloviny 18. století*, które wydała w Pradze w 1959 roku Ustřední Správa Geodzie a Kartografie, a więc odpowiednik naszego Głównego Zarządu Geodezji i Kartografii. Dzieło to liczące 64 strony, zawiera obszerny wstęp w postaci analizy każdej z publikowanych dwunastu map oraz ich wielobarwny druk we

---

¹¹ Katalog wystawy: Wśród starych map i atlasów Biblioteki Narodowej w Warszawie, Warszawa 1982. Zawiera dobry polsko-angielsko-francuski opis i silnie zmniejszone, czarno-białe, przeważnie nieczytelne reprodukcje 116 map i planów.

¹² P. M. Mojski, *Cartographia Rappersviliana Polonorum*, Rapperswil 1995. Zawiera dobry opis 627 map, 27 planów i 22 atlasów oraz wiele kolorowych, zupełnie nieczytelnych reprodukcji.

¹³ *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starych drukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, Tom II. Warszawa 2002. stron 324. Tekst polski i niemiecki.

¹⁴ M. Dworsatschek, *Imago Silesiae. Z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002, stron 171. Tekst tylko polski obejmuje 271 map i planów. Nie wszystkie z nich są tu reprodukowane.

¹⁵ R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 1998. Zawiera 111 map i planów barwnych, bardzo dobrze objaśnionych.

fragmentach lub w całości przy niewielkim zmniejszeniu, zapewniającym doskonałą czytelność. Ponieważ reprodukowane mapy pochodzą z lat 1518 do 1720, atlas ten umożliwia wgląd w rozwój kartografii ziem czeskich na przestrzeni trzech stuleci. Blisko 50 lat później, w 2002 roku, ukazał się w Pradze dobry, dokładny zawierający 60 kolorowych reprodukcji map *Atlas zemi koruny česke*. Jego autorką jest Eva Semotanova, znana stąd, że w latach 1993–2002 napisała i opublikowała sześć prac na temat historii kartografii.

Następne – porównywalne z naszym – atlasy map z dawnych wieków ukazały się ostatnio, czyli już w XXI stuleciu, u naszych wschodnich sąsiadów. Obszerny, liczący 198 częściowo barwnych map jest wydany w 2004 roku atlas map Ukrainy¹⁶. Jego zaletą – poza tendencją do zebrania i wydrukowania możliwie jak największej liczby map powstałych od końca XV do połowy XVII wieku – jest ich dobra czytelność.

Zupełnie inaczej przedstawia się wydany w 2005 roku jako część pierwszego zbiór 19 map pochodzących z lat 1570–1821, a przedstawiających ziemie Białorusi¹⁷. Jednobarwne mapy, wydrukowane w formacie oryginału, częściowo dzielone, zajmują 45 stron i są bardzo dobrze czytelne.

Idąc dalej, znajdujemy obszerny, wydany w Wilnie w 2003 roku, atlas *Lithuania on the Map*, obejmujący na 218 stronach 204 mapy powstałe w czasach od XV do XX wieku. Cechą charakterystyczną tego atlasu jest opublikowanie go w całości w języku angielskim, przy czym wydawcą jest National Museum of Lithuania. Mapy wydrukowane są w kolorach oryginałów, a ich czytelność pod lupą – przeważnie dobra. Zwraca uwagę fakt, że obok map ogólnych w zbiorze znajdują się szkice przedstawiające działania wojenne.

Z pozaeuropejskich wydawnictw interesującej nas tu treści mam możliwość uwzględnić jedynie dość dawny, wydany w Nowym Jorku w 1987 roku album *The Cartography of North America 1500–1800*¹⁸, zawierający na 312 stronach 171 barwnych plansz ukazujących nie tylko mapy całej Ameryki Północnej, z konieczności silnie zmniejszone i pod lupą tylko częściowo czytelne, lecz również różne ilustracje przedstawiające między innymi portrety wybitnych postaci historycznych.

Próba porównania recenzowanego tu polskiego *Atlasu* najpierw z polskimi, a następnie z niektórymi zagranicznymi publikacjami podobnego typu wydaje się wskazywać, że na gruncie polskim zajmuje on bardzo poważną pozycję. Składa się na to kilka przyczyn. Pierwszą jest konsekwentnie zaplanowany i przeprowadzony dobór map oraz ich jasny układ w *Atlasie*. Przyczyną drugą jest bardzo

¹⁶ M. Wawryczin, J. Daszkiewicz, K. Kryształowicz, *Ukraina na starodawnych kartach. Kiniec XV – pierwsza połowina XVII stulecia*, DNWP 2004. Zawiera na 208 stronach 198 (w tym 108 kolorowych) dobrze czytelnych map.

¹⁷ L. R. Kazłow, *Starożytnyja kartografija Bielarusi*. Wypusk I. Mińsk 2005.

¹⁸ Autorami są Pierluigi Portinaro i Franco Knirsch.

dobry, wielobarwny, dokonany na właściwym papierze druk wszystkich reprodukowanych w *Atlasie* 54 map. Powoduje on ich pełną czytelność. Przyczyną trzecią jest bardzo pomysłowe, konsekwentnie przeprowadzone, jednolite rozmieszczenie map na rozkładanych kartach, co umożliwiło zastosowanie stosunkowo niewielkiego zmniejszenia reprodukcji w stosunku do oryginału. Czwartą – bardzo istotną – przyczyną jest wręcz świetna oprawa tekstowa map *Atlasu* w postaci trzech niezależnych od siebie tekstów wprowadzających Jerzego Albina, Stanisława Alexandrowicza i Lucyny Szaniawskiej oraz znakomitych, wykraczających znacznie poza konieczne minimum komentarzy tejże Lucyny Szaniawskiej. Takiego nagromadzenia zalet nie posiada żadna z dotychczasowych polskich publikacji polskich map historycznych.

Trochę inaczej przedstawia się sprawa porównania z podobnymi wydawnictwami zagranicznymi, do których udało mi się dotrzeć. Trudność stanowi tu przede wszystkim duża różnorodność tych zagranicznych wydawnictw. Stąd nasz *Atlas* zwycięża niektóre z nich po prostu ilością prezentowanych map, inne – czytelnością reprodukcji, a jeszcze inne – treścią komentarzy.

Pozostaje pytanie, czy i w jaki sposób przyjrzenie się podobnym do naszego *Atlasu* publikacjom zagranicznym, może stanowić jakieś przydatne dla nas doświadczenie. Wydaje się, że warto posłużyć się przykładem Litwy i przetłumaczyć wszystkie towarzyszące mapom teksty na język angielski i wydać *Atlas* ponownie w wersji przeznaczonej dla zagranicy, podobnie jak to zrobił swego czasu Karol Buczek ze swymi „Dziejami kartografii polskiej”¹⁹. Fakt, że większość map *Atlasu* była pierwotnie wydana w Europie zachodniej, zbliży taką publikację do zachodniego czytelnika, dowodząc jak jego przodkowie interesowali się naszym krajem.

Tadeusz Marian Nowak

---

¹⁹ Patrz wyżej, przypis 8.